

Қазіргі кездегі миграциялық процестің ахуалы

Мемлекеттің әлеуметтік дамуының негізгі табыстарының бірі-демографиялық дамуда жетістіктерге жету. Ол елдің қорғанысын арттыруда, оның тәуелсіздігін қамтамасыз етуде ерекше орын алады және елдің экономикалық дамуының келешегі болып табылады.

Тарих ғылымындағы өзекті мәселелердің қатарына жататын миграциялық ахуал болып табылады. Еліміз егемендік алған алғашқы күнінен бастап елдегі халық санына, демографиялық, миграциялық процестерге ерекше көңіл бөліп отыр. Елбасының Халыққа Жолдауларында еліміздегі халықтың санын 20 миллионға жеткізудің жолдары мен алдымызда тұрған міндеттер туралы үнемі айтылып келе жатқандығының өзі бұл мәселенің өзектілігін көрсетеді.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздік алғанынан бастап өткен күрделі әлеуметтік-экономикалық және саяси процестер халықтың демографиялық ахуалына да өзіндік ықпал жасады. Мемлекеттің дамуының жаңа моделін табу және қоғамды жандандыра түсудің тиімді жолдарын анықтау, еліміздің негізгі байлығы халықтардың дамуында тұрақтылықты сақтау үшін олардың өткен тарихы мен бүгінгі дамуына ғылыми түрде талдау жасау өзекті мәселенің бірі болып отыр. Қоғамтанушы ғалымдар экономикалық, саяси, әлеуметтік және басқа да процестерді талдау, зерттеу үстінде демографиялық статистикаға соқпай кетпейді және демографиялық жағдайды елдің әлеуметтік-экономикалық дамудағы өзекті мәселелерімен байланыстырады.

Еліміздегі миграциялық ахуал және оны шешу жолдары, мәселесінің өзектілігі маман зерттеушілердің көптеген ғылыми еңбектері мен арнайы монографиялық зерттеулерін осы мәселені талдауға, қорытындылауға арнауларынан да көрініс алады және бүгінгі күні де өзекті мәселе болып отыр. Республикадағы және аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық жағдайға әсер ететін факторлардың бірі халықтың көші-қоны болып табылады. Миграциялық процестің қазіргі ахуалына тоқталардан бұрын оның тарихына қысқаша сипаттама беру керек. Көші-қондық процестің қарқынды жүруі 90 жылдары бұрынғы КСРО құрамындағы елдердің барлығына тән болды. Қазақстанда оның алғы шарттары Кеңестер Одағы ыдырағанға дейін қалыптасты. Елімізден 1991-2000 жыл аралығында 2 млн. адам көші-қонға ұшырады. Ең жоғары көрсеткіш берген жыл 1994 жыл болды, онда сыртқа көшкендер саны 410,4 мың адамға тең болды.

Кейінгі жылдары Қазақстан Республикасынан сыртқа көшушілер санының азайғаны байқалады, ол жыл сайын 200-160 мың адам болып отыр. Халықтың көптеп сыртқа қоныс аударуы қоғамдағы демографиялық жағдайдың нашарлауына алып келеді, себебі көшкендер арасындағы

көпшілігі жастар мен жұмысқа жарамды- лар. Көші-қонға ұшырағандардың арасында 18-20 % жұмысқа жарамды жасқа толмағандар. Осыған байланысты халықтың арасында жұмысқа жарамдылар жасынан асып кеткендер саны өсіп, халықтың қартаюы көрініс алады. Көші-қоны халықтың сапалық құрамына да үлкен әсер етеді. Көші-қонға түскендер арасында жоғары, аяқталмаған жоғары және орта арнаулы білімі бар мамандар өте көп, олар 1993 жылы- 39 %, 1994 ж.-46,5%, 1995 ж.-33,0%, ал 1999 ж.-38% және 2000 ж.-38,8%-ке тең болды. Немістердің және басқа да ұлттардың сыртқа көшуі 80-жылдардың аяғында 90-жылдардың басында –ақ көрініс алды. 1990 жылы Қазақстаннан шетелге 79,4 мың немістер, 1,6 мың татарлар, 1,4 мың беларустар көшті.[1] Демографиялық дамуда жетістіктерге жету мемлекеттің әлеуметтік дамуының негізгі табыстарының бірі болып саналады, ол елдің қорғанысын арттыруда және оның тәуелсіздігін қамтамасыз етуде ерекше орын алып, елдің экономикалық дамуының келешегі болып табылады. Сондықтан да халықтың са- нын, білімін, ұлттық құрамы мен оның жасы мен жынысы туралы толық мәліметті білмей мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық және демографиялық саясатын жүзеге асыру мүмкін емес. Республикамыздың демографиялық саясаты Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2030» бағдарламасында атап көрсетілген халықтың дамуын қамтамасыз етудегі алға қойған міндеттермен сәйкес келеді. Осы бағдарламаның негізінде қабылданған мемлекеттің көптеген басқа да бағдарламалары бар. Олар: «Халықтың денсаулығы», «Білім», «Қазақстан Республикасында дене тәрбиесі мен спортты дамыту», «Қазақстан Республикасындағы ана мен бала денсаулығын қорғау», «Қазақстан жастары» және тағы басқа көптеген жүргізіліп жатқан мемлекеттік шаралар еліміздегі халықтың денсаулығын, тұрмысын жақсарту және жұмыссыздыққа қарсы күресу, жанұяға көмектесуге бағытталған.

Әлеуметтік-демографиялық дамуда ерекше орын алатын ол ішкі көші-қондық процесс. Ішкі көші- қон - облыс аралық және облыстың өз ішіндегі механикалық қозғалыстар. 1993-2000 жыл аралығында ішкі көші-қон 1,4% өсті. Ол әсіресе экологиялық апат аудандарынан (Шығыс Қазақстан, Қызылорда) ерекше көрініс алып отыр. Халықтың ерекше көп көші-қонның нәтижесінде орналасып жатқан жерлері ол Алматы, Астана, Ақмола және Манғыстау облыстары. Ішкі көші-қонға көп ұшырайтындар ол қала халықтары болып отыр. Ауыл адамдарының қалалық жерлерге көптеп қоныстануы байқалады. Ерекше көші-қонға ұшырап отырған жергілікті тұрғындар –қазақтар. Республика ішіндегі миграцияда 1999- 2000 жылдар аралығында олар 70% және 72%-ке жетіп отыр[2].

XX ғ. 90 -жылдарында урбанизация процесінің өсуі ауыл шаруашылығының дамымай артта қалуы және ауылдағы әлеуметтік-экономикалық дамудың нашарлауына ықпал етуде. Ішкі көші-қоны өз алдына жүріп отыратын процеске айналып ол қазір мемлекет тарапынан

бақылауды қажет етуде. Жалпы елдегі әлеуметтік-демографиялық дамуға тікелей әсер ететін көші-қондық жағдай бірнеше факторларға байланысты. Әлеуметтік-экономикалық: ұзаққа созылған экономикалық дағдарыс, өндірістің құлдырауы, өнеркәсіп орындарының жабылуы, жұмыссыздықтың өсуі, бағаның көтерілуі тұрғындар арасындағы ертеңгі өмірге сенімсіздікпен қарауға итермеледі. Тұрғындардың республикадағы өміріне көңілдері толмады. Қазақстаннан көшуге субъективтік факторлар да әсер етті. Бұқаралық ақпарат құралдары арқылы басқа республикаларда болып жатқан ұлтаралық жанжалдар туралы хабарлардың татарылуы тұрғындар арасында мұндай ахуал Қазақстанда да қалыптасуы мүмкін деген күдік тудыра бастағанды. Жалпы Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан халықтардың арасындағы бірлік пен тұтастықты сақтау үшін аймақта өмір сүріп жатқан жүзден аса ұлт өкілдері арасындағы бірлікті сақтау, еліміздің егемендігін нығайтуда, қоғамдағы әлеуметтік-психологиялық және әлеуметтік-демографиялық тұрақтылықты сақтауда қазақ тілімен қатар онда өмір сүріп жатқан басқа ұлт өкілдерінің тілін де дамытуға жағдай жасауға ерекше көңіл бөлініп отыр. Аймақтағы халықтар арасында достық, туысқандық, бір-біріне деген сыйласушылық негізінде тәрбие беру үшін де елімізде өмір сүріп жатқан халықтардың әлеуметтік-демографиялық тарихын зерттеу өзекті мәселенің бірі болып табылады.

XX ғасырдағы болған тарихи оқиғалар демографиялық дамудағы мынадай ірі өзгерістердің негізгі себебі болды: табиғи өсімнің, көші-қон; әлеуметтік-экономикалық өзгерістерге - урбанизация, халықтың сандық және сапалық құрылымындағы өзгерістер, халықты еңбекпен қамтамасыз ету, білім деңгейі, кәсіптік-мамандық құрамы, әйелдердің қоғамдағы орны мен олардың білім деңгейіндегі өзгерістер; аймақтағы жергілікті ұлт өкілдерінің қазақтардың сан жағынан азайып, керісінше басқа ұлт өкілдерінің, оның ішінде орыстар санының көбеюі. КСРО-ның ыдырауынан кейін Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін жариялауы аймақтағы көптеген орталық өнеркәсіп орындарының жабылуына, әскери өнеркәсіп орындарындағы өнімдеріне сұраныстың азаюына алып келді. Республиканың барлық жерінде экономикалық дағдарыс басталды: жұмыссыздық, еңбек ақының уақытында төленбеуі, нарықтық экономикалық қайта-құруларға халықтың бірден мойынсұнбауы, халықтың әлеуметтік-демографиялық жағдайының төмендеуіне алып келді.

Елімізден сыртқа көптеп басқа ұлт өкілдерінің, оның ішінде орыстар, украиндар, немістер, еврейлер т.б. көше бастады. Бұл еліміздегі әлеуметтік-демографиялық жағдайдың шиеленісуіне алып келді. Жалпы көрсеткіші мен 1990 жылдағы қозғалыс тенденциясы Қазақстан 30 жыл бойы эмиграциялық ел болып келді. 1990 жылда солай болды. Қазақстан өзінің тәуелсіздігін алғаннан кейінгі алты жылда (1992-1996 жылдры) елдің территориясынан сыртқа 2 миллион адам кетті. Қазақстанның сыртқы миграциясы жалпы

(келушілер мен қайта кеткендерді санағанда) жыл сайын 1469,6 мың адамға тең болды. ТМД елдері мен Балтық жағалауынан келгендер 473,6 және кеткендер 1469,6 мың, ал басқа елдерден келгендер 61,4, ал кеткендер 551,8 мың адам. Қазақстан эмиграцияның нәтижесінде 1990 жылы республиканың табиғи жолмен дамуының 55,8 % жоғалтты, 1991 ж.-22,2, 1992 ж.-89,3 %. 1993 және 1994 жылдары миграциялық қозғалыс табиғи жолмен дамуды толығымен жоқ етіп қана қоймады, сонымен қатар одан 1,4 және 2,8 есе асып кетті. 1994 жыл миграцияның ең жоғарғы шегі болған жыл, ол жылы сыртқы миграцияға ұшырағандар: келгендер-4,21; кеткендер-28,73; миграциялық шығын-1000 адамға алып санағанда -24,52; эмиграция елдегі иммиграциядан 7 есе көп болды. 1995 жылы -4,4 есе, 1996 ж.-4,3; 1997 ж.-7,9 есе артты[3]. Кең көлемге таралған эмиграция елге сырттан келушілердің санының азаюымен тең келіп отырды, ол бейбіт кезде бұрын болып көрмеген құбылыс еді. 1993 жылғы 1 қаңтарда 16914 мыңнан 1998 жылы 1 қаңтарда 15671 мың адам болды-жергілікті халық санының өскеніне қарамастан. 1996 жылы халық саны 1989 жылғы халық санына сай келді: 16472 және 16464. 1992-1997 жылдар аралығында төмендегідей миграциялық ағымдар көрініс алды: - елге иммигранттардың келуі ТМД елдерінен және Балтық жағалауы елдерінен кеміді, ал басқа елдерден сол кезде 534,1 келіп, 2021,5 мың адам сыртқа кетті; - сыртқа кетушілер саны өзгеріске түсіп отырды, ең жоғары сыртқа кетушілер саны 1994 жылы болды(480,8 мың адам), ал келесі жылдары оның көрсеткіші төмендеді; - миграциялық ағымның негізі ТМД елдері мен Балтық жағалауынан келді(69, 80%) бірінші орында Ресей тұрды, басқа елдер арасында Германия ерекшеленді; - иммиграциялық ағымға негізінен қазақтар көп түсті, оның себебі республикада сырттағы этникалық қазақтарды Отанына репатриациялау саясаты жүзеге асырылды. Миграцияның бағыты: Негізгі миграциялық бағыттар Қазақстан мен Ресейдің арасында, Украина Республикасы мен Орталық Азия елдері арасында жүрді. 1994 жылы осы елдерге эмигранттардың 78 % келсе, соның ішінде Ресейге-72 %, Украина-2 %, Өзбекстан-1,7 %, Беларусь пен Қырғызстанға-1 % -тең Қазақстанның барлық облыстарында бірдей болды, бірақ соның ішінде орыстар тығыз орналасқан облыстарда жоғары болды: Қарағанды, Павлодар, Қостанай, Ақмола жерінде, яғни Ресеймен көрші орналасқан территорияда. Сонымен қатар Алматы және Оңтүстік Қазақстан облыстарында жоғары болды. 1996 жылы интенсивті эмигранттар саны мынадай болды: Көкшетау облысында-33,0; Солтүстік Қазақстан-32,7; Ақмола-22,9 (1 мың тұрғынға алып есептегенде). ТМД және Балтық жағалауы елдері- нен басқа Қазақстаннан сыртқа қоныстанғандар Германия жеріне кетті (1997 жылы 55,5 мың адам) және Израиль (1,9 мың). Басқа елдерге эмигранттардың аз бөлігі кетті[4]. Ішкі миграция. 1993 жылы ішкі миграцияға 60, ал 1994 жылы-54,5 %, барлық миграцияға түскендерге шағып есептегенде. Республикааралық миграцияға негізінен әсер еткен ол ел ішінде- гі экологиялық аудандардан Семей, Қызылорда жерлерінен басқа аудандарға жер ауыстыру болды. Миграцияның нәтижесінде өзінің

тұрғындар санының азаюы Жезқазған, Атырау, Торғай облыстары болды. Ал облыс аралық қоныс аударудан тұрғындар санының өсуі Алматыда және Павлодар, Қостанай, Ақмола облыстарында болды. Республика ішіндегі миграцияға көп түсетіндер қала тұрғындары. Сонымен қатар ауылдық жерлердегі тұрғындар саны да азаюда, адамдардың қалаға көшуінен, сонымен қатар немістер мен орыстардың елден сыртқа кетуі. Облыс аралық миграцияға негізінен қазақтар (үштен екісі), сосын орыстар (бестен бірі) көп түседі. Мигранттардың ұлттық құрамы: Қазақстаннан сыртқа қоныс аударушылар негізінен немістер мен орыстар. Миграцияның ең жоғары шегі болған жылы орыстар үлесі 58,9 %, немістер-19,0 %, украиндықтар-8,0 %, қазақтар-3,0 %. Келгендер арасында: орыстар-44,0 %, қазақтар-28,0 %, украиндар-7 %, немістер-4,0 %. 1995 жылы орыстар үлесі-52,0 %, немістер-26,7 %. Ең жоғары эмиграцияға ұшырағандар немістер болды: 1995 -1996 жылы олардың саны орыстармен салыстырғанда 5,4-5,8 есе артық болды. Немістер сыртқа көшіп кеткен соң олардың одан кейінгі саны азая түсті, ал орыстар саны өсті-58,3 %, немістер-16,5 %, украиндар-9,7 %, қазақтар-3,9%; келгендер арасында орыстар үлесі 45,0 %, ал қазақтар-30,4 % тең болды. Қазақстан негізінен сол жылдары өздерінің тұрғындарының санын азайтты, орыстар-60,3 %, украиндар-10,2 % [5]. Қазақтардың иммиграциясы Қазақтардың өздерінің тарихи Отанына оралуы 1990 жылдан басталды, Қазақстан Республикасының өзінің тәуелсіздігін алғаннан басталды. Үкімет «Иммиграция туралы Заң» қабылдады және қазақтардың репатриациясы бойынша белгілі бір бағытпен саясат ұстауда. Қазақстан Президенті жыл сайын басқа елден келетін иммигранттардың (репатрианттардың) квотасын белгілеп отырады. 1993 жылы квота –10 мың жанұя болса, 1994 жылы-7 мың, 1995 ж.-5 мың, 1996 ж.-4 мың және 1998 жылы- 3 мың жанұя. Кейіннен квота саны азайып қана қоймай тіпті оны орындамай да отыр. Оның орындалуы 1993 жылы - 94,4 % болса, 1994 ж. - 63,9 %, 1995 ж. - 72,6 % және 1996 жылы - 88 % болды. 1993 жылы квота артығымен орындалды: Монғолия - 117,5 %, ал ТМД елдері бойынша - 97 %, Иран бойынша - 36,6 %, 1994 жылы ТМД бойынша квотаның орындалуы 114,1 %, Түркия бойынша - 21,9 %, Қытай - 8,2 %, Монғолия - 5,5 %, Иран - 2,4 %, Ауғанстан - 0,7 %. 1995 жылы елімізге 3631 жанұя келді (14 462 адам), квота 72,6 % орындалды; 1996 жылы 3522 жанұя (14 088 адам) келді. 1991-1997 жылы Республикаға қазақ репатрианттарының 37,9 мың адам, немесе 164 мың адам, оның ішінде 93 мың адам ТМД адамдары келді (негізінен Ресей мен Өзбекстан елдерінен), оның ішінде 57 % репатрианттар. 62,5 мың адам Монғолиядан келген. Келген қазақ жанұяларының ішінде қазақтардың санының 90 % Монғолиядан келген қазақтар, қалғандары ТМД елдерінен, Иран, Түркия, Қытай, Ауғанстан жерлерінен келгендер[6]. Кейінгі жылдары елге келген репатрианттардың біразы қайта кері көшіп кеткен, ол елдегі қиын әлеуметтік-экономикалық жағдайға байланысты.

Қазақстаннан қайтадан сыртқа 300-400 жанұя кері кетті, ал 3 мың репатрианттар әлі де үй ала алмай жүр. Республикадан сыртқа қоныс аударғандардың көпшілігі еңбек ету жасындағылар болды (64 %). сыртқа кетушілердің 22 % -еңбек ету жасына жетпегендер. Осыған байланысты еліміздегі тұрғындар құрамының қартаюы байқалады. Миграция Қазақстандағы еңбек потенциалының сапалық құрамын нашарлатады. 16 жастан және одан асқан сыртқа көшушілер арасында жоғары дәрежелі немесе аяқталмаған жоғары дәрежелілер, немесе арнайы білімі барлар саны өсуде: 1993 ж.-39 %, 1994ж.-46,6 %, 1995 ж.-45 %, 1996 ж. 41 %, 1997 ж.-44 %[7]. Елімізге келетін иммигранттар арасында білімдері жоғарылар саны төмен, сондықтан да елден кеткендердің арасында білімділер саны жоғары еді. Қазақстаннан сыртқа көшушілер арасында жоғары білімді мамандар мен арнайы білімі бар жұмысшылар саны көп, олар өнеркәсіптің жабылуы мен елдегі жұмыссыздықтың кесірінен, құрылыс, ғылым және мәдениет саласынан олардағы меншік түрінің ауысуына байланысты қысқарғандар болды. Бұрын одақ тапсырысы бойынша жұмыс жасап, орталықтанған қаржыландырылған ғылыми-зерттеу мекемелерінің жабылуынан, жобалау институттарының жұмыстарын тоқтатуынан, ғылыми-жоспарлау орындарының жабылып қалуынан жұмыссыздық саны елде өсіп, маман кадрлар сыртқа көшті. Осының тағы бір себебі әскери мекемелердің жабылуы да болды. Елде интеллектаульды эмигранттар саны өсті. Миграцияның себебі. Тұрғындардың миграцияға ұшырауына негізінен бірнеше факторлар әсер етеді.

Сыртқы миграцияға әсер ететін негізінен әлеуметтік-экономикалық және саяси фактор, ал ішкі миграцияға әсер етуші- әлеуметтік-экономикалық және экологиялық фактор. Сыртқы миграцияға ең көп әсер ететін ол тұрғындардың тұрмыс жағдайы. Кеңестер Одағының ыдырауы экономикалық дағдарысты күшейтті, ол өнеркәсіптердің құлдырауына алып келді, инфляция өсті, жұмыссыздар саны 35 есеге көбейді (әсіресе жасырын), ол адамдардың тұрмыс жағдайының нашарлауына және әлеуметтік саланың құлдырауына алып келді. Әлемдік банкінің есебі бойынша, 1994 жылы Қазақстандағы еңбек ақының мөлшері бұрынғы кеңес құрамында болған мемлекеттердің барлығынан да төмен болды. Орташа еңбек ақысы 24 долл. болды, бірақ олардың облыстардағы көрсеткіші төмен болды. 1997 жылы орташа еңбек ақының көлемі-8550 теңге, немесе 112 долл. бірақ ол күнделікті қажеттілікті толығымен өтеу алмады, әр облыста көлемі әртүрлі болды. КСРО ыдыраған жылдары өндіріс орындарында өнім өндіру нашарлады, ондағы өндірушілерді қанағаттандыра алмады.

Мемлекеттік статбасқарманың есебі бойынша 1995 жылдың басында тұрғындардың негізгі табысы 1989 жылмен салыстырғанда 26 % болды. Тұрғындардың салық төлеу қабілетінің нашарлауы тұрмысқа қажетті заттардың құнының өсуіне алып келді. Егер 1989 жылы тамаққа жұмсалатын

шығын барлық шығынның -39 %-не тең болса, ал 1995 жылы ол 45-70 %-ке тең болды. 1993 жылы ұлттық валютаның- теңгенің шығуымен тауарлар құны-35 есеге өсті, ал ақшаны реттеу реформасының алдында 1992 жылдың қаңтарында-18 есеге өсті. Республикада өмір сүруге қажетті мөлшерден төмен тұрғындар үлесі өсті. 1992 жылы қарашада тұрғындардың осы тобына 11,9 %, 1993 ж. тамызда- 18,2 %, 1994 ж.тамызда-32 %, ал 1995 жылы маусымда-37 %, республиканың тұрғындарының үштен бір бөлігі кедейлікте өмір сүрді. Сол кездегі ор- таша өмір сүру көрсеткіші 2000 теңге болды. Мемлекеттік тұрғындардың 44 % кедейшілікте өмір сүрді[8]. Тұрғындардың табысының төмендеп кетуіне өндіріс орындары мен мекемелерде бірнеше ай бойы еңбек ақысын төлемеуден болды, жалақы көлемі төленбеген 1997 жылы 1 қаңтарда 47,9 млрд теңге болды, оның ішінде 90 % -і және одан көп айлар бойы төленбеген жалақы болды. Берешегі бар өндіріс орындарының үлесі 75 %-ке тең болды. Экономика саласындағы дағдарыс еңбекке тартылудың азаюы мен жұмыссыздықтың өсуіне алып келді. 1996 жылы ресми тіркеуде тұрған жұмыссыздар саны 282,4 мың адам болды. Эксперттік бағалау орталығының есебі бойынша жұмыссыздар саны барлығына шаққанда -10 % ке тең болды. Еркіндік үйінің есебі бойынша (АҚШ) барлық елдерді төмендегідей бөледі: еркін, жартылай еркін және саяси жағынан жартылай еркін және азаматтық құқықтары шектелген елдер деп.

Қазақстан 1994-1995 жылдары еркін емес мемлекет қатарына жатқызылды. Саяси даму жағынан дамыған елдер қатарына алып санағанда Қазақстанның көрсеткіші 7 балл көрсеткішінің 5 тең болды. 1998 жылдың басына дейін Қазақстан адамдардың құқығына байланысты ешқандай халықаралық құжаттарды, адамдардың құқығы туралы Декларацияны қабылдамады. Әлеуметтік және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіге қол қоймады. Кейінгі кездегі саяси жағдайларға қарағанда білім, саяси және әлеуметтік салалардағы қайта құруларға басқа этникалық ұлт өкілдері қарсылықтар да білдіре бастайды. Олар қазақ тілін білмегендіктен жоғары қызмет орындарын жергілікті ұлт өкілдеріне беруіне тура келеді. 1991-1994 жылдар аралығында сыртқа қоныс аударған қазақстандықтардан әлеуметтік сауалнама алған кезде олардың қоныс аударуына негізгі себеп болған факторлар қатарына жататын: әлеуметтік қорғалу-86 %, медициналық қызмет көрсету-84 %, қылмыскерлік-75 %, экономикалық реформа жүргізу темпінің баяулығы-72 %, мемлекетке ықпал ете алмау-66 %, адам құқығы-54 % ж.т.б[9]. Осының барлығы елдегі әлеуметтік-экономикалық жағдайдың қиындығымен қоса адамдардың өз жерлерін тастап сыртқа қоныс аударуына алып келеді. Эмиграцияның салдары: Миграциялық ағымның жылдан жылға өсуі ол елдегі қоғамдық дамуда тұрақсыздыққа алып келеді. Эмиграцияның салдарына жататын жағдайларға сипаттама беру өте күрделі- өте көптеген жағдайларға сипаттама беру керек болады. Мысалы, елден 100 мың немістің кетуі ел экономикасына 4 млрд сом шығын әкеледі, 1991 жылғы есеп бойынша, ал 100 неміс жанұясының кетуі 1994 жылмен санағанда

мемлекетке 17 млрд теңге шығын алып келді. Республиканың еңбек ресурсының потенциалы негізінен өндіріс орындарында жұмыс жасайды, ол еліміздің экономикасының индустриалды- аграрлық салада дамуына байланысты. Индустриалды салада жұмыс жасайтындардың 75% орыс тіліндегі тұрғындар, олар 1994 жылға дейін сыртқа көптеп келді. Қазақтардың демографиялық жағдайына олардың табиғи жолмен өсуі мен туудың өсуі және өлімнің кемуімен сипатталды. 16 жастағы балалар мен жасөспірімдер саны 90 жылдары жалпы тұрғындардың республикадағы 33 % -ін құрды, ал қазақтар арасында - 40 %. Осы жастардың еңбек ету жасына жетуі- мен елдегі экономиканың да тұрақтанатындығына ол кезде сенбеді. XX ғ. 9 % жылдарында қазақтардың ірі өндіріс орындарында жұмысқа тартылуы төмен болды (1993 ж, -34 %), олардың үлесі индустриалды өндіріс салаларында барлығы -24 %, 45,1 % қазақтардың барлығы негізінен үш салада ғана топталды: жеңіл, тамақ және құрылыс өндіріс орындарында. Қара және түсті металлургия саласында, машина жасауда 3-5 тен 15 % (1993 ж.) болды[10]. Маман кадрлардың көптеп сыртқа қоныс аударуы республикадағы экономикалық саланы білікті мамандармен қамтамасыз етуде келешекте қиындық тудыраы белгілі болды, оны болдырмау үшін индустриалды салада қызмет жасайтын мамандарды даярлау қажеттілігін тездету керектігін көрсетіп берді. Елімізді маман кадрлармен қамтамасыз ету мәселесі, әсіресе индустриалды салада сол кезде өзекті мәселе болды.

БҰҰ есебі бойынша жиырма жыл шамасында орталық азиялық аймақтағы тұрғындар саны 1,5 есеге өседі немесе 75 млн адамға өседі. Азиялық республикалардағы тұрғындар санының өсуі мен ондағы жұмыс күшінің артық болуы қосымша әлеуметтік және басқа да шиеленістерге алып келеді. Эмиграцияның нәтижесінде Қазақстан халқының этникалық құрамы өзгере отырып тұрғындардың құрамында үлкен өзгерістер болды. Қазақстан көп ұлтты мемлекет болып табылады. 1997 жылы қаңтарда этникалық құрамы(15861 млн адам) төмендегідей болды: қазақтар-8033 мың адам (50,8 %), орыстар-5105 (32,2 %), украиндықтар-720 (4,5 %), немістер 303, өзбектер 359, татарлар-278, беларустар-147 мың адам. Ұйғырлар, көрейлер, азербайжандар, поляктар, түріктер және басқа этникалық ұлт өкілдері, олардың саны 130 дан астам[11]. КСРО ыдырағаннан кейін, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында 1991 жылы орыстар, сонымен бірге басқа да этникалық ұлт өкілдері басқа елде тұрып жатқандар қатарына түсті. Он жылдан соң елде- гі этникалық қазақтардың үлесі орыстармен бірдей болды. Орыстар өздерін аз ұлт өкілдері ретінде санағысы келмеді. 1989 жылмен салыстырғанда 1996 жылы қазақтардың саны 1388 мыңға өсті, елдегі олардың үлесі 48,1 % болды, 1989 ж. 39,7 % орнына. Осы кезде орыстардың саны 606 мың адам, олардың үлесі 37,8 % тен 34,1 % түсті. Немістердің саны 2,2 есеге азайды (кестеге қараныз) [12]. 1990 жылдары экономикалық дағдарыс пен нарықтық экономикаға өту кезінде елде әлеуметтік стратификация жүрді, жергілікті тұрғындардың саяси және

бизнес –элитаға және қалғандары ауылдық тұрғындар, негізінен аграрлық сектормен, оның ішінде мал шаруашылығымен айналысатын- дар.

Қазақтар негізінен республиканың оңтүстік пен оңтүстік-батыс бөлігінде тұрып жатты. Жоғарғы туушылық және әлеуметтік қорғалмаушылық басым болды: жұмыссыздық, кедейшілік-осы аймақтағы негізгі мәселе бола отырып сол кездегі шиеленістердің негізгі себебі еді. Сырттан келген этникалық ұлт өкілдері, бірінші орында орыстар өздерінің білімдерінің жоғарылығын пайдалана отырып елдегі дәнекерлік рөл атқарды, қалалық жерлерде орналасқан ұлттық элита мен ауыл тұрғындары арасындағы буферлік қызметті атқарды. Елден орыстардың көптеп сыртқа көшуі осы екі топтың өзімен өзі қалуына алып келді. Ел ішінде үш жүз адамдары арасындағы билік үшін тартыс күшейді, ірі территориялық рулық шиеленістер күшейе түсті, ол жылдары негізгі шиеленістер қазақтар мен орыстар арасында болды. Көптеген эксперттердің айтуы бойынша орыстардың сыртқа көптеп кетуі елдегі саяси шиеленісті біраз болса да бәсеңдетті, жұмыс орындары мен үйлер босады. Сонымен қатар орыстардың сыртқа кетуі елдегі оларға байланысты әлеуметтік, экономикалық және саяси статусының төмендеуімен байланысты елдегі болатын шиеленістің болмауына да негіз болды. Орыстардың елден сыртқа көптеп қоныс аударуы елдегі экономикалық тұрақтылықтың болмауынан және елдегі экономикалық дамудың бәсеңдеуінен болды.

Олар өздерінің ертеңіне сенбеді, балаларының келешегін ойлады. Әлеуметтік зерттеулер орыс тілді халықтардың 45-47 % Қазақстаннан кеткілері келді. Мигранттардың тең жартысы елден кеткісі келетіндер, олардың саны 1,5 млн. адам. Кетуге даярланғандардан алынған сұрақтар бойынша қандай жағдайда олар кетпейтіндіктерін айтқан: - елдегі экономикалық жағдайдың жақсаруынан-48,6 %; - өздерінің балаларының келешегіне сенсе-44,8 %; - ұлттық белгісіне қарай бөлуді қойғанда-27,1 %; - екі жақты азаматтылық енгізілсе-22,7 %; - егер қазақ тілімен қатар орыс тілі мемлекеттік тіл болса -17,7 %; - басқа себептермен-1,6 %. Тек ғана 3,2% сұрағандар арасынан ешқандай жағдайда да өз пікірлерін өзгертпейтіндерін айтқан[13]. Миграцияны құқықтық реттеу. Миграцияны құқықтық реттеудің негізі ол Қазақстан Республикасының Конституциясы болып табылады, 1995 жылы 30 тамызда қабылданған. Конституцияда негізінен азаматтардың еркін көшіп жүру, республика ішінде, оның сыртында, қайтадан елге қайтып келуі мен еркін жүру құқығы берілген. Конституция бойынша оның азаматтары екі елдің азаматтығын ала алмайды.

Ешқандай жағдайда да Қазақстан Республикасының азаматтығынан ешкім де, ешқандай жағдайда айырмайды. Мигранттардың құқықтық жағдайын реттеуде 26 маусым 1992 жылы қабылданған «Иммиграция

туралы» Заң қорғады. Заң негізінен сыртқа көшкен қазақтарды орналастыру мәселесімен айналысты. Сыртқы және ішкі миграциялық процестерде шиеленіс пайда бола бастаған кезде 1994-1997 жыл- дары «Миграция туралы» Заң даярланып ол желтоқсан 1997 жылы қабылданды. Ол заңда бірақта елде қалыптасқан миграциялық мәселелердің барлығын реттейтіндей мүмкіндік толық қамтылмады. Негізгі миграциялық процестерге байланысты терминдердің түсінігін де жетілдіре түсуді қажет етті.

1997 жылы желтоқсанда Демография және миграция Агенттігі құрылды, онда еркімен қоныс аударуды жүзеге асыру және келген жанұяларды орналастыру және қазақтарға көмек беру жұмыстарын ұйымдастыратын болды. Агентство тіркеу жұмыстарын, республикаға келгісі келген жанұялар туралы мәліметтер жинау, көмек беру, облыстық миграциялық процестерді ұйымдастыру, мигранттарды әлеуметтік қорғау. Қазақстандағы миграциялық процестерді реттеу негізінде төмендегідей нормативті-құқықтық ак- тілер қабылданды: -Президент Қаулысы «О порядке представлении политического убежища иностранным гражданам и лицам без гражданства в Республике Казахстан» 15 шілде 1996 жылы; - Конституцияға сай сыртқа кеткен азаматтарға саяси құқық бере отырып оларды қорғау мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, халықаралық құқыққа байланысты қызмет ету; - «Қазақстан Республикасының азаматтығын алу туралы мәселені қарау» тарулы 27 қыркүйек 1996 жылы қабылданған Президент Қаулысы; - Азаматтықты қайтадан қалпына келтіру немесе оны алу істерін жүзеге асыру құқықтық норма- ларын «Азаматтық туралы» Заңмен Конституция негізінде және Қазақстан қол қойған халықаралық келісімдер негізінде. Осы нормативті құқықтық актілердің субъектісі шет ел азаматтары мен Қазақстан Республикасының азаматтығын алушыларға арналған. Қазақстан азаматтығын оның территориясында 5 жыл тұрақты тұратындарға беріледі және ол мерзім үзіліссіз болуы керек; - Қазақстан Республикасының Президентінің «Квота туралы» қаулылары. Елдегі миграциялық процесті реттеу терең саяси және әлеуметтік реформалардың нәтижесінде, азаматтардың құқығын сақтай отырып олардың әлеуметтік тұрмысын жақсарту арқылы жүзеге асы- рылады.

Елдегі миграциялық процестің өрлеуіне әсер еткен жағдай ол астананың Алматыдан көшірілуі болды. Ақмола жерінде орыстар, немістер мен еврейлер көп тұратын. Астана қаласын мәдени және экономикалық жағынан дамыту ол жерде жаңа жұмыс орындарын ашады және мамандардың өз мамандығы бойынша қызмет етуіне мүмкіндік туады. Елімізден сыртқа маман жергілікті қазақтардың қоныс аударуы ол елдегі саяси, әлеуметтік жағдайларға, демократиялық реформалардың толық жүзеге асырылмауына байланысты болды. Елдегі қазақтардан кейінгі көп этникалық ұлт өкілдері ұйғырлар мен көрейлердің сыртқа қоныс аударуы аса көп емес. Ұйғырлар Қазақстан жерінде бұрыннан тұрып келе жатыр.

Олар мұсылман дінінде, білім мен қызметте қазақтармен бірдей сатыда пайдалана алады. Олар білім, ғылым және кәсіпкерлікпен айналысады және көпшілігі бұрыннан саудамен айналысады. Елдегі болған саяси шиеленістер кезінде сыртқа көшкен кездері де болды, бірақ қазір ондай болуы мүмкін емес. Корейлер де сыртқа көшуде көпшілік емес, Оңтүстік және Солтүстік Кореядан да корейлердің саяси репатрианттарының болмауы мен тілді де толық білмеуі олардың елден сыртқа көп қоныс аудармауына алып келді. 1996 жылы эмиграцияға ұшыраған корейлер саны 1063 ғана болды.

Сыртқы миграцияда Орталық Азия және Азиялық Тыңық Мұхит аймағындағы шиеленістер әсер етті. Ауғанстандағы мұсылман фундаментализмінің орнатылуы сырттан 100 мыңдаған босқындардың келуіне алып келді. Қытайдағы ұйғырлар мәселесі шиеленісті, Ұйғыр Автономиялық ауданынан ұйғырлар мен ол жердегі қазақтардың шекаралық аймақтарға көптеп келуіне алып келді. Қытай мен Қазақстан арасындағы шиеленістерді реттеу негізінде 1994 жылы көкекте Қазақ-Қытай келісіміне шекара туралы қол қойылды, 5 мемлекеттің басшылары Қытай, Ресей, Қазақстан, Қырғызстан мен Тәжікстан Москвада шекаралық аймақтарда Шығыс Қазақстанда 370 кв. км. мен Талды-Қорған облысы аймағында 630 кв.км. жерде қару-жарақты азайту туралы келісімге келеді. Келешекте миграциялық мәселеде негізгі орында демография мәселесі.

БҰҰ есебі бойынша 2015 жылы орталықазия елдеріндегі тұрғындардың саны 1,5 есеге артады, 75 млн. адамға дейін өседі. Аймақтағы демографиялық жағдайдың тез өсуінен елдегі экономикалық жағдайдың артта қалуы жұмыспен қамту мәселесін шеше алмайды және осының нәтижесінде артық қалған жұмыс күші сыртқа қоныс аудару бастайды. Қазақстан арқылы орталықазиялық елдерден артық жұмыс күші мен тұрғылықты тұрғындардың қоныс аударуы жүзеге асады[14]. КСРО ыдырағаннан кейін және ТМД құрылған кезде миграцияға байланысты бірнеше жан-жақты келісімдерге қол қойылды. Мысалы «Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясы арасындағы достық пен өзара көмектесу» (1992 ж. 25 мамыр; «ТМД елдері арасындағы еңбек, миграция және тұрғындарды әлеуметтік қорғау мәселесіндегі Ақылдасушы Кеңесі» (1992 ж. қарашада), «Қазақстан Республикасының Азаматтығы мен құқықтық статусы туралы Меморандум» (наурыз 1994 ж.).

1995 жылы қаңтарда Қазақстан мен Ресей арасында мигранттарға азаматтық беру жұмыстарын тез арада шешу туралы келісімге келеді, сонымен қатар екі ел азаматтарының басқа жерде құқықтарын қорғау. 1996 жылы Қазақстан мен Ресей арасындағы қатынастағы негізгі мәселенің бірі- 1996 жылы 24 мамырдағы миграциялық процесті реттеу туралы Келісімді РФ Мемлекеттік Думасының ратификациялауы болды, екінші жақта тұрып жатқан азаматтардың құқығын қорғау туралы. Осы Келісім бойынша Ресейдің немесе Қазақстан Республикасының азаматы ол жақта сайлауға

қатыса алмады, сайлана алмады, жоғары мемлекеттік істерге араласа алмады және жоғары қызмет пен дипломатиялық қызмет жасамады. Референдумға қатыспады, ішкі істер мекемесінде жұмыс жасай алмады.

Олар аудандық және жергілікті сайлау орындарында, мекемелерінде жұмыс жасай алды, жергілікті атқару орындарында жұмыс жасау мүмкіндігі болды. Осы меморандум екі жақтың да мигранттарының құқықтарын қорғау мүмкіндігін алды, екі елде де олардың саны көп еді. Осы келісім бойынша екі елде де азаматтық алу мәселесін тез арада шешуге келісілді. Тәуелсіздігін алған 1991 жылдан бастап Қазақстан Республикасы өзінің тұрғындарының ТМД елдерімен миграциялық процестерін реттеуде көптеген құқықтық нормативтік актілерді қабылдады және олардың күнделікті мәселелерін шешуде көптеген жетістіктерге қол жеткізді. Елдегі миграциялық процестерді реттеуде жетістіктерге қол жеткізді. Қорыта келгенде, еліміздің тәуелсіздігінің 22 жылдығы аралығында демографиялық дамуда да көптеген жетістіктерге қол жеткізілді. Соның ішіндегі ең ірісі еліміздегі көші-қонды реттеу, сырт жаққа еліміздің тұрғындарының қоныс аударуын азайту. Еліміздегі өтпелді кезең аяқталып нарықтық даму жолына түсе бастаған алғашқы кезден бастап –ақ бірінші кезек күттірмейтін шешімін күтіп тұрған мәселе көші-қон мәселесі болды. Еліміздің нарықтық даму жолына түсуі және экономикалық, әлеуметтік дамуда табыстарға жетуі елімізден сыртқа қоныс аударуды азайтты.

Еліміздегі саяси жағдайлардың бірқалыптылығы мен экономикалық тұрақтылық халықтың тұрмыс жағдайының жақсаруы енді сыртқа қоныс аудару қажеттілігін тудырмады. Еліміздегі этнодемографиялық дамуды жақсарту негізінде жанұя, неке қатынастарына ерекші көңіл бөліне басталды. Сонымен қатар жас сәбилердің өмірге келуі мен оны қағып-бағу үшін мемлекет тарапынан берілетін материалдық көмек көлемі өсірілді, аналар мен балалар денсаулығын сақтау, қорғауда еліміздегі демографиялық жаңдайға әсер етті. Осы ірі әлеуметтік өзгерістер миграциялық процестің тұрақталуына әкелді. Енді сыртқы миграция мен ішкі миграцияға әсер ететін факторлар реттелді, қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтар мен ауылдық жерлердегі инфрақұрылымдардың дамытылуы ішкі облыс аралық миграция мен қала мен ауыл арасындағы миграцияны тұрақтандырды.

Ал Қазақстан Республикасының саяси аренадағы рөлінің өсуі мен экономикалық тұрақтылық пен бейбіт қатар өмір сүру негізінде еліміздегі жүзден аса ұлт өкілдерінің өздерінің Отаны –Қазақстан үшін еңбек етуге құлшындырды. Еліміздің тәуелсіздігінің 22 жылы ішінде қол жеткізген табыстарымыздың бірі елдегі миграциялық процессті реттеу болды. Оны реттеу жолында көптеген жетістіктер мен жеңілістерге де душар болды. Миграциялық процесс қазіргі уақытта мемлекет тарапынан реттеліп және халықаралық миграция мен ішкі миграцияны реттейтін заңдық актілер жұмыс жасайды. Еліміздегі саяси тұрақтылық пен экономикалық жетістіктер

миграциялық процестердің тұрақтануына алып келді. Тоқтамай жүріп отырған миграциялық процестер де еліміздегі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсер етті. Ол әсіресе патша үкіметінің орыс шаруаларын күшпен жер аударуынан басталса одан кейінгі орыс мұжықтарының аймаққа өз бетімен келіп қоныс аударуы және жергілікті ұлт өкілдерінің жерін тартып ала бастауы, казактардың келуі болды. Одан кейінгі соғыс жылдарындағы миграциялық процестің дамуы да үлкен әсер етті. Сыртқы миграция мен қоса облыс аралық және ішкі миграциялық процестер де жиілеп кетті.

Кейінгі кездердегі КСРО ыдыраған кездегі көптеген басқа ұлт өкілдерінің аймақты тастап кетуі де бұл жердегі этнодемографиялық жағдайға тікелей әсері болды. Нарықтық экономика сатысына өткеннен бастап еліміздегі сыртқы және ішкі, облысаралық миграциялық қозғалыстар өсіп, ел халқының механикалық жолмен дамуына алып келді, жұмыссыздар, өз бетімен жұмыс іздеп келушілер елімізде көбеюі еліміздегі этнодемографиялық жағдайға көп әсер етті. Қазіргі кезде республикада казактар санының өскендігін көрсетіп отыр және сыртқа көшудің азаюы да көрініс беріп отыр. Еліміздің жалпы әлеуметтік-демографиялық дамуға әсер еткен: сырттан қоныс аударғандар, 1916 жылғы көтеріліс, 1918-1920жж. азамат соғысы, 1921ж. аштық, 1928-1934жж. болған тағы аштық, 1937-1938жж. репрессия, 1941-1945жж. Ұлы Отан соғысы-казактардың демографиялық дамуындағы қайғылы кезеңдер болды. 1928-1934 жж. 610 мың адамның өмірі қиылды. Жүздеген мың адам РСФСР, Өзбекстан, Түрікменстан, Қытай жерлеріне қашты. Одан кейін 1936-1939жж. репрессия басталды. Нәтижесінде казактар өз республикасында азшылыққа айналды. 1939 жылы казактар өздерінің демографиялық дамуының бірқалыптылығын жойып алды және тың жерді игергеннен кейін олардың үлесі 30 пайызға дейін кеміді. Тек 1985 жылы ғана ол табиғи жолмен өзінің өсу деңгейіне жете алды. Ең жоғарғы көрсеткіш 1979 жылға сәйкес келді, ол сол жылғы табиғи жолмен өсу болса, екіншіден, өз жеріне бұрынғы қоныс аударған казактардың келуі, әсіресе Қытайдан. 1991 жылы казактардың үлесі 41,5, ал орыстар-38 пайыз болды[15]. 1991 жылы КСРО ыдырағаннан кейін-ақ сыртқа басқа ұлт өкілдерінің көші-қоны көбейді.

Орыстар, немістер, украиндар, еврейлер Қазақстанды тастап көше бастады. Оған негізгі себеп елдегі экономикалық дағдарыс, жанұясына қажетті заттармен қамтамасыз етудің төмендеуі, азық-түлік бағасының өсуі, өз туыстарының қасына жақын орналасуды қалауы. Әлеуметтік-экономикалық жағынан жұмыссыздықтың көбеюіне тікелей байланысты. Ал немістер мен еврейлерге келер болсақ олар Германия мен Израилдағы керемет тамаша өмір туралы естіп, соған қызығу нәтижесінен де көп көшсе, ал екіншіден тиімді кезде өздерінің жоғалтқан отандарына оралуды ойлады. Демографиялық миграциялық процестердің елдің келешектегі геосаяси, экономикалық, саяси және әлеуметтік дамуын білу үшін қажет. Ең бастысы

қазіргі демографиялық проблемадағы басым бағыттарды дәл анықтап, оны шешудің тиімді жолдарын таба білу қажет. Осыған орай әлемде индустриализация мен урбанизацияның жоғарғы қарқынды жүруімен туындап жатқан ғаламаттық сипаттағы проблема- лар бар. Оның қатарына «өркеніет ауруы» атанған - туудың азаюы, өлім-жітімнің өсуі, тұрғындар қатарындағы қариялардың көбеюі. Туындаған мәселелерді шешу қоғамдағы саяси тұрақтылық пен халықтың әлеуметтік жағдайын жақсартудың негізгі тірегі-экономикалық дамуға тікелей байланысты. Әлеуметтік-демографиялық және көші-қон саясатын саралай отырып шешуді қажет етеді.

Еліміздің өзіне тән ерекшеліктері, оңтүстіктегі астана ретінде мәдени және экономикалық жағынан дамуы, шетелдік инвестициялардың елдің экономиксын дамытуда көптеп қолданылып жатқаны да, халықтың аймақта тығыз орналасуы және оның табиғат жағдайы да әлеуметтік-демографиялық дауына қолайлы жағдай жасай алады. Келешекте Жетісу өңірінің халықтары жоғары әлеуметтік- демографиялық сатыға көтеріліп жалпы республикадағы этнодемографиялық дамумен тығыз байланыста дамуына толық мүмкіндік бар. Қазіргі кезде Егемен Қазақстан Республикасына демографиялық саясаттағы проблеманы шешу негізгі мәселе болып табылады. Жан-жақты зерттей отырып ғылыми тұрғыдан халықтың даму тарихына талдау жасау қажеттігі туып отыр. Оны уақытында шешу, дұрыс бағасын беру және халық арасындағы үгіт-насихат жұмыстары Республикадағы және аймақтағы халықтардың тұрақтылығын сақтауға негіз болады және қазақ халқының қайта өрлеуіне негіз салып Қазақстан Республикасының экономикалық жағынан тәуелсіз өмір сүруіне негіз салады. Экономиканың тұрақтылығы мен дамуы, халықтың материалдық жағдайының жақсаруы, қазақстандықтардың рухани жағынан дамуы- халықтың демографиялық жағынан дамуының негізі болып табылады. Оған әсер ететін факторлар қатарына Қазақстан мемлекетінің сыртқы қауіпсіздігін қамтамасыз ету, саяси және ұлттар арасындағы тұрақтылықты сақтау. Қазақстандағы өнеркәсіп орын- дары жаппай іске қосылып, жұмыссыздық жойылып, халықаралық қоғамдастықтағы тең құқықтық ролге ие болғанда елдегі жалпы демографиялық жағдай да жақсарады. Сондықтан республикамыздағы жекелеген аймақтардағы әлеуметтік-демографиялық процестерді зерттеуді онан әрі жалғастыра түскен абзал. Алдағы кезеңде көші-қондық процестерді, әлеуметтік құрылыс ерекшеліктерін өз алдына бөлек нәрсе ретінде қарастыру қажет. Мұндай бағыттағы зерттеу құжаттарына осы ұсынылып отырған докторлық диссертацияның игі ықпал тигізері сөзсіз.

Әдебиеттер:

- 1.Программа демографического развития Республики Казахстан на 2001-2005 годы // Официальная газета. - № 46(47). – 2001г.17 ноябрь. -С. 5-7.
2. Алматы облысының статистикалық басқармасының мәліметі бойынша// Жетісу, 2001. 1 наурыз 2-бет.

3. Итоги миграция населения в республике Казахстан за 1997 г.-Алматы: Комитет статистике и анализу Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 1998. - С.83-85.
4. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года Казахская ССР. - Москва:Госстатиздат,1962.-202с.(13): Численность,естественное движение и миграция населения КазССР, в 1989 г. -Алма-Ата,1990
5. Остапенко Л.В., Субботина И.А. Некоторые проблемы русских в ближнем зарубежье: миграции, занятость, конфликты //Российский этнограф. -М.,1993. - С.309.
6. Итоги миграция населения в республике Казахстан за 1997 г.-Алматы: Комитет статистике и анализу Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, 1998. с.83-85.
7. Миграционная ситуация в странах СНГ. Под.ред. Ж.А.Зайончковской. – М., 1999-288 с.
8. Садовская Е.Ю. Миграционные процессы и миграционная политика в Казахстане // Миграционная ситуа- ция в странах СНГ.-С.119-121.
- 9.Терещенко Т.А. Иммиграция в Казахстан по данным переписи населения 1999 г. –С.81-85.
10. Россия-Казахстан: фронтъерская миграция. Сб.научных турдов /Под общ.ред.Ж.А.Зайончиковской и М.Н.Сдыкова.-М.:РСО. - 2002. – 236с.
11. Потуданская В.Ф., Д.Н.Шайкин. Естественное и механическое движение населения и трудовых ресурсов Северного Казахстана: анализ моделирования и прогнозирования. –М.2008.-168 с.
12. Миграционные процессы в странах Азии и Африки опыт государственного регулирования. –М., 2010.
13. Куклина И.Н. Международный диалог по проблемам миграции: тенденции и перспективы.-М., 2010. – С.53-67.
14. Иванов Д.В. Вынужденная и трудовая миграция населения в международном и национальном праве.- М: БИ., 2010.-240с.
15. Основные итоги переписи населения 1999 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.А.Смаилова.-Алматы, 1999.-211 с.

Тулекова М.К. т.ғ.д., профессор

Абай атындағы ҚазҰПУ (Алматы)